

Сергій Стельникович

Житомир

БАЗАРСЬКА ТРАГЕДІЯ 21 ЛИСТОПАДА 1921 р. В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Особливе місце в історії українського визвольного руху ХХ ст. займають трагічні події 21 листопада 1921 р. – розстріл більшовицькими військами під Базаром на Житомирщині 359 полонених учасників Волинської групи Другого зимового походу військ Армії УНР під командуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Базарська трагедія, попри її драматизм, стала для майбутніх поколінь українців символом нескореності національної ідеї. (Незважаючи на усі зусилля комуністичної влади стерти з історичної пам'яті українського народу події 21 листопада 1921 р.)

Могили учасників Другого зимового походу у Базарі одразу стали місцем не лише вшанування пам'яті загиблих. На початку 1920-х років вони перетворилися на символ антибільшовицької боротьби, зокрема для повстанських загонів, що діяли у регіоні. Восени 1922 р. члени Волинської повстанської армії планували встановити на одній із могил свій прапор та розпочати загальний антибільшовицький виступ [1]. Однак цей задум не вдалося втілити в життя.

Місця поховань учасників Другого зимового походу вплинули на посилення антибільшовицьких настроїв серед населення Базарського та інших районів. У свою чергу, їх зміцнили повстанські рухи першої половини 1920-х років. Станом на 23 квітня 1923 р. радянські органи відзначали, що до двох могил у Базарі часто прибувають родичі розстріляних, і ці місця поховань політично впливають на населення не лише Базарського району, але і багатьох губерній [2, арк. 11]. У звіті Коростенського окружного прикордонного відділу від 10 листопада 1923 р. констатовано, що головна загроза для радянської влади

у межах Базарського району – «це розвинутий значною мірою петлюрівський рух серед інтелігенції» [2, арк. 25].

В умовах посилення радянського тоталітаризму до кінця 20-х – у 30-х роках ХХ ст. вшанування пам'яті жертв Базарської трагедії безпосередньо на місцях їх поховань було практично неможливим. В основному воно відбувалося у середовищі західної української еміграції та на території західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі. На еміграції перебували й учасники Другого зимового походу. У цей час почали з'являтися їхні перші мемуари як про сам рейд, так і більшовицький розстріл 21 листопада 1921 р. Зокрема, у календарі «Червона калина» на 1930 р., який виходив у Львові, були опубліковані об'ємні спогади учасника Другого зимового походу полковника Романа Сушка «Базар. Могила 359 героїв» [3, с. 230–243].

Перша велика загальноукраїнська акція вшанування Базарської трагедії, її 20-річчя, відбулася 21 листопада 1941 р. в умовах нацистської окупації території України. Її ініціатором виступила ОУН(М), яка 1 листопада 1941 р. визначила головні засади відзначення річниці трагедії. Практична розробка плану вшанування 20-річчя Базарської трагедії та його втілення покладалися на Волинський інспекторат під керівництвом Олександра Яценюка [4, с. 25].

У цей час ОУН(М), маючи вплив на українську допоміжну адміністрацію регіону, використала її для організації акції вшанування. Не без впливу мельниківців уже 12 листопада 1941 р. Базарське районне управління для організації проведення заходів із вшанування річниці трагедії прийняло постанову «Про траурне святкування дня 21 листопаду 1941 року». У постанові висловлювалася необхідність упорядкування братських могил у Базарі та встановлення тут окремого братського хреста на честь учасників Другого зимового походу, загиблих і похоронених у селах Звіздаль і Малі Міньки [5, арк. 45]. Напередодні 20-ї річниці Базарської трагедії в українському середовищі та на сторінках деяких офіційних друкованих видань, які ще допускали появу статей на національну проблематику, підкреслювалася

необхідність широкого вшанування цієї події. У газетах також йшло активне обговорення можливих заходів у день річниці трагедії [6; 7].

Загалом у траурній маніфестації 21 листопада 1941 р., очевидно, взяло участь понад 10 тис. осіб (у деяких документах говориться про «кільканадцятьтисячні маси» присутніх [8, арк. 128зв.]). Основна частина присутніх на акції вшанування – представники населення Базарського й сусідніх районів [9, арк. 53]. Тут також були жителі інших районів Житомирщини та деяких українських областей. Зі слів очевидців, розстріляні учасники Другого зимового походу у виступах на акції вшанування називалися «борцями за вільну, самостійну Україну» [9, арк. 105].

21 листопада 1941 р. у Базарі стартувала естафета передачі землі з могили учасників Другого зимового походу до Києва. Земля з могили була передана й присутнім представникам українських земель [10]. Естафету розпочав керівник ОУН(М) на Житомирщині О. Яценюк [8, арк. 128зв.]. Разом з естафетою до Києва було відправлено лист, у якому маніфестанти висловлювали прохання «встановити цю землю перед вівтарем Божим в Софіївському соборі, щоб вона завжди нагадувала про незабутню героїку кращих синів України» [10]. 29 листопада 1941 р. земля з могили учасників Другого зимового походу була доставлена до Києва. Вранці 3 грудня 1941 р. її на зберігання до часу відкриття Софійського собору урочисто перенесли до церкви Андрія Первозванного, де була відслужена панахида [10].

Окрім маніфестації у Базарі, різного роду заходи із вшанування 20-х роковин трагедії відбулися в інших частинах Житомирщини [11, арк. 35], регіонах України [12; 13; 14] та на еміграції [15; 16].

Уже 21 листопада 1941 р. після закінчення акції вшанування жертв більшовицького розстрілу гітлерівці почали затримувати окремих осіб з числа маніфестантів, а за кілька днів на Житомирщині розпочалися масові арешти як учасників акції, так і пересічних національно свідомих українців. За різними підрахунками, до кінця осені – початку грудня 1941 р. було заарештовано від понад 200 до понад 750 осіб [17, с. 10; 18, с. 16]. Більшість із заарештованих у

зв'язку з базарськими подіями були розстріляні у Житомирі, Радомишлі, Коростені, Базарі [8, арк. 128зв.; 18, с. 16].

Нацистські репресії, пов'язані із вшануванням 20-ї річниці Базарської трагедії, ввійшли в історію під назвою «Другий Базар».

У післявоєнний час вшанування пам'яті трагедії в Базарі 1921 р. відбувалося лише у середовищі західної української діаспори [19, с. 18–19; 20, с. 7–8]. Тут же були видані й основні публікації, які стосуються проблематики Другого зимового походу й Базарської трагедії 1921 р., а також Базарської трагедії 1941 р. Здебільшого це спогади, документи, окремі аналітичні роботи. Частина цих публікацій була перевидана в Україні у 1990-х роках [21].

В умовах перебудови та зростання національної свідомості населення восени 1990 р. з ініціативою вшанування пам'яті жертв Базарської трагедії виступили обласні організації Житомирщини: Українська Республіканська Партія, Спілка Незалежної Української Молоді, Народний Рух України. Їх починання були підтримані на всеукраїнському рівні. До Базарської сільської ради Народицького району була подана заявка про проведення 25 листопада 1990 р. панахиди на місці базарських подій. Проте спроба вшанування пам'яті борців за волю України через опір радянської влади зазнала невдачі [22, с. 17–18]. У публіцистиці ці події іноді називаються «Третім Базаром».

Лише після проголошення державної незалежності України було віднайдено і впорядковано могили учасників Другого зимового походу, розпочалося гідне вшанування їх пам'яті. 26 серпня 2000 р. на могилах у Базарі було відкрито меморіал, споруджений з ініціативи голови Об'єднання бувших вояків-українців майора доктора Святослава Фостуна на кошти української діаспори у Великобританії. На пілонах меморіалу викарбувано імена всіх похованих. Автор проекту – житомирський архітектор Олександр Борис. 11 жовтня 2002 р. на території меморіалу в кургані були перепоховані останки 46 воїнів, які загинули 17 листопада 1921 р. у бою біля с. Звіздаль.

У Житомирі історична пам'ять про Базарську трагедію останніми роками своєрідно відображалася через постановку питання про перейменування вулиці

Котовського, який є одним із основних винуватців розправи над українцями в Базарі. На ряді будинків по вулиці Котовського час від часу з'являлися трафаретні зображення із написом «Вулиця Героїв Базару». Лише на початку 2016 р. вулиця Котовського у Житомирі була перейменована на вулицю Михайла Грушевського. У цей же час вулиця Войкова отримала нову назву – вулиця Юрка Тютюнника.

Елементом історичної пам'яті про Базарську трагедію є наукові заходи, у першу чергу тематичні наукові конференції, які, зокрема, присвячуються річницям Другого зимового походу. Одна із перших таких наукових конференцій відбулася у Житомирі 2006 р. і була присвячена 85-річчю Другого зимового походу [22], 2011 р. – 90-річчю Другого зимового походу [23]. У тому числі 95-річчю Другого зимового походу присвячена IV Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття».

За роки незалежності в Україні утвердилася традиція вшанування пам'яті учасників Другого зимового походу на місці їх розстрілу в Базарі у чергові річниці трагедії – 21 листопада. Як правило, акції вшанування відбуваються у найближчу до 21 листопада суботу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волинский пролетарий (Житомир). – 1923. – 21 марта.
2. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області), ф. Р-28, оп. 6, спр. 31, 30 арк.
3. Полковник Роман Сушко (1894–1944): документи, матеріали, спогади, щоденники, листи, фотографії. – Торонто, 2006. – 305 с.
4. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. – Львів, 1991. – 35 с.
5. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1426, оп. 1, спр. 2, 214 арк.
6. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 13 листопада.
7. Українське слово (Київ). – 1941. – 15 жовтня.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3833, оп. 1, спр. 77, 136 арк.
9. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУ СБУ ЖО), ф. 5, спр. 8249, 209 арк.
10. Українське слово (Київ). – 1941. – 4 грудня.
11. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 30410, 401 арк.
12. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 23 листопада.
13. Волинь (Рівне). – 1941. – 23 листопада.
14. Волинь (Рівне). – 1941. – 30 листопада.
15. Українська дійсність (Берлін). – 1941. – 15 листопада.
16. Українська дійсність (Берлін). – 1941. – 1 грудня.

17. Базар : 1921–1941. – Б. м., б. д. – 13 с.
18. Два Базари : 1921–1941. – Б. м. : Видавництво ім. Ольжича, 1949. – 23 с.
19. Базар : 1921–21.XI.–1941. – Вінніпег, 1949. – 19 с.
20. 40-річчя Базару // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк, 1961. – Ч. 4. – С. 8–9.
21. Другий Зимовий похід : Листопадовий рейд : Базар. – К., 1995. – 240 с.
22. Шляхами творення української державності : матеріали регіональної науково-практичної конференції «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)». – Житомир, 2006. – 168 с.
23. Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Житомир, 18–20 листопада 2011 р.). – Житомир, 2011. – 240 с.